

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ

Ένα από τα μεγάλα προβλήματα που θέτει στον ερευνητή η ελληνική πολιτική ιστορία του Μεσοπολέμου είναι η «κάλυψη» που έδωσε στο κίνημα του Πάγκαλου ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Πράγματι, πώς ο Πατέρας της Δημοκρατίας, ο πολιτικός που είχε βαθιά ενστερνιστεί τις αρχές του κοινοβουλευτισμού δεν αντέδρασε στην προσπάθεια του αντιστρατήγου να καταλάβει βίαια την εξουσία και πώς, στη συνέχεια, παρέσυρε με το κύρος του την Δ' Εθνοσυνέλευση να δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση του κινήματος; Η απάντηση μπορεί να δοθεί μόνο μετά από μελέτη των σχετικών εγγράφων που βρίσκονται στο Αρχείο Παπαναστασίου αλλά και της *Εφημερίδος των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*.

Όπως προκύπτει από την εξέταση στην οποία υπέβαλε τον Παπαναστασίου στις 5 Μαΐου 1928, όταν ετοιμαζόταν η δίκη του Πάγκαλου, ο ανακριτής Χρήστος Λαδάς, ο δεύτερος, αρκετά πριν από τις 25 Ιουνίου 1925, ημερομηνία κατά την οποία εκδηλώθηκε το πραξικόπημά του, είχε δείξει πρόθεση βίαιης κατάληψης της εξουσίας. Συγκεκριμένα, όταν γινόταν στην Εθνοσυνέλευση συζήτηση για το προσφυγικό (ο Παπαναστασίου δεν καθόρισε στην εξέτασή του τότε ακριβώς) και είχε δημιουργηθεί δυσφορία κατά της τότε κυβέρνησης του Μιχαλακόπουλου, έγινε σύσκεψη των πληρεξουσίων που ανήκαν στη Δημοκρατική Ένωση, το κόμμα δηλαδή του οποίου ο Παπαναστασίου ήταν αρχηγός, για να συζητηθεί η κατάσταση. Στη σύσκεψη πήρε μέρος και ο Θεόδωρος Πάγκαλος, αν και δεν ήταν μέλος αυτού του κόμματος: τον είχε καλέσει ο Παπαναστασίου για να εξακριβώσει τις προθέσεις του, και ειδικότερα κατά πόσο ήταν διατεθειμένος «να προβῆ εἰς ἐνιαίαν πολιτικὴν ἐνέργειαν μὲ τὴν Δημοκρατικὴν "Ἐνωσιν»¹. Ο Πάγκαλος δήλωσε τότε ότι ο στρατός, που είχε εμπιστοσύνη μόνο στον ίδιο, ήταν ήδη σε κατάσταση εξέγερσης και έτοιμος να υπακούσει στις διαταγές του, πρότεινε στους πληρεξουσίου της Δημοκρατικής Ένωσης αποχή από τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, σε έκφραση διαμαρτυρίας κατά της κυβέρνησης του Μιχαλακόπουλου και υποσχέθηκε να θέσει

1. Αρχείο Παπαναστασίου (στο εζή: ΑΠ), Λεβίδι Αρκαδίας, φάκελος 20, Δίκη Παγκαλού (στο εζή: φ. 20), «Έκθεσις ενόρκου εξετάσεως του μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου» (Αθήνα, 20 Μαΐου 1928).

«ὕπὸ τὴν διεύθυνσιν» του Παπαναστασίου το κίνημα που ἦταν ἑτοιμο να εκραγεῖ². Αὐτά τα επανέλαβε και σε δεύτερη σύσκεψη, που ἐγίνε με τους ἴδιους και για τον ἴδιο σκοπὸ μερικὲς μέρες ἀργότερα³. Ο Παπαναστασίου και στις δύο περιπτώσεις του ἀπάντησε πως δεν δεχόταν την «προσφορὰ» του καθὼς και ὅτι, ἀν ἐκδηλωνόταν κίνημα, θα το καταπολεμοῦσε με ὅλες του τις δυνάμεις⁴. Με τη δὴλωσή του αὐτὴ βρέθηκαν σύμφωνοι και ὅλοιοι πληρεξούσιοι της Δημοκρατικῆς Ἐνωσης, ἐκτὸς ἀπὸ τους Ἀλέξανδρο Χατζηκυριάκο, Παναγιώτη Ἀραβαντινὸ, Κωνσταντῖνο Ρέντη και Ἰωσήφ Κούνδουρο, οἱ ὁποῖοι «ὑπῆρξαν ἐπιφυλακτικοὶ εἰς τὰς γνώμας των»⁵. Ο Πάγκαλος τότε, δυσαρεστημένος, τόνισε πως θα ἀκολουθοῦσε τον δικὸ του δρόμο και ὅτι τα στελέχη του κόμματος δεν θα ἔπρεπε να ἐκφράσουν παράπονα ἀν τους ἀγνοοῦσε⁶.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ο Παπαναστασίου ἀνησύχησε· πρὶν ἀκόμη ο Κονδύλης υποβάλλει την παραίτησή του, στις 10 Ἰουνίου 1925, ἀπὸ την κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου, στην ὁποία ἦταν ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν⁷, και προκαλέσει ἔτσι κυβερνητικὴ κρίση, συναντήθηκε με τον Γεώργιο Καφαντάρη στο σπίτι του Κ. Ρέντη και του πρότεινε να ἀναλάβει ο ἴδιος (δηλαδή ο Καφαντάρης) την πρωθυπουργία⁸. Το βασικό ἐπιχείρημα του Παπαναστασίου ἦταν η ἀντίθεση του Πάγκαλου και, γενικά, των στρατιωτικῶν πρὸς την κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου. Ο Καφαντάρης ὁμως, υποτιμώντας την ἔκταση της ἀπειλῆς, ἀρνήθηκε⁹. Τὴν ἴδια στάση ἐξάλλου κράτησε ο τελευταῖος και μετὰ την παραίτηση του Κονδύλη, που «συμπαρέσυρε» και ολόκληρη την τότε κυβέρνηση: ὅπως εἶναι γνωστό, ἀν και ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Παῦλος Κουντουριώτης του ἀνέθεσε ἐντολὴ σχηματισμοῦ νέας κυβέρνησης, ο Καφαντάρης τελικά δεν δέχτηκε και πρότεινε να γίνε και πάλι πρωθυπουργὸς ο Α. Μιχαλακόπουλος, γιατί πίστευε πως η Ἐθνοσυνέλευση ἀποτελοῦσε «ἐλάχιστα στερεὸν βᾶθρον» για οποιοδήποτε κυβερνητικὸ σχῆμα¹⁰.

Κάτω ἀπὸ τις συνθήκες αὐτές, η ἐξέλιξη των γεγονότων ἐπιταχύνθηκε με δραματικὸ τρόπο. Ὅπως τόνισε κατὰ την ἐξέτασή του ο Παπαναστασίου, λίγες ἡμέρες μετὰ την ὀρκωμοσία της νέας κυβέρνησης του Μιχαλακόπουλου, στις 15 Ἰουνίου 1925, πληροφορήθηκε πως ο υποστράτηγος Χαράλαμπος Τσε-

2. Στο ἴδιο.

3. Στο ἴδιο.

4. Στο ἴδιο.

5. Στο ἴδιο.

6. Στο ἴδιο.

7. Βλ. Γρ. Δαφνῆς, *Ἡ Ἑλλάς μετὰξὺ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Α', *Ο Βενιζελισμὸς κυβερνᾷ*, Ἀθῆνα 1974, σ. 272.

8. ΑΠ, φ. 20, «Ἐκθεσεις, ἐνόρκου ἐξετάσεως του μάρτυρος Ἀλ. Παπαναστασίου».

9. Στο ἴδιο.

10. Στο ἴδιο· βλ. και Γρ. Δαφνῆς, *ὁ.π.*, τ. Α', σ. 274.

ρούλης έφυγε από την Αθήνα για τη Θεσσαλονίκη με σκοπό να προετοιμάσει την έκρηξη του κινήματος του Πάγκαλου. Αμέσως συναντήθηκε, μέσα στην Εθνοσυνέλευση, με τον Στυλιανό Γονατά, του ανακοίνωσε ό,τι είχε μάθει και τον παρακάλεσε να ειδοποιήσει σχετικά τον ίδιο τον Μιχαλακόπουλο¹¹. Πράγματι, ο τότε πρωθυπουργός κάλεσε τον διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγο Αλέξανδρο Οθωναίο, να έλθει στην Αθήνα για να συνεννοηθεί μαζί του όσον αφορά την αντιμετώπιση της κατάστασης¹². Η ενέργεια αυτή υπήρξε σφάλμα, του οποίου η έκταση—κατά παράδοξο τρόπο—δεν έχει, ακόμη και σήμερα, εκτιμηθεί όσο πρέπει. Πράγματι, ενόσω ο Οθωναίος βρισκόταν στην πρωτεύουσα¹³, και συγκεκριμένα τη νύκτα της 24ης προς την 25η Ιουνίου, αξιωματικοί μυημένοι στα συνωμοτικά σχέδια του Πάγκαλου κατέλαβαν το στρατηγείο του Γ' Σώματος Στρατού και, στη συνέχεια, κάλεσαν τον Τσερούλη να αναλάβει τη διοίκηση. Αυτό και έγινε¹⁴. Λίγο αργότερα, στις 4.30', ο τελευταίος τηλεφώνησε στον υπουργό Στρατιωτικών Κωνσταντίνο Γόντικα και του... ανάγγειλε τηλεφωνικώς την έκρηξη του κινήματος¹⁵. Θορυβημένος ο Γόντικας ειδοποίησε αμέσως τον πρωθυπουργό, ο οποίος, με τη σειρά του, ανακοίνωσε τα γεγονότα στους Γεώργιο Καφαντάρη και Γεώργιο Κονδύλη· λίγο αργότερα και οι τρεις βρίσκονταν στο υπουργείο Στρατιωτικών. Εκεί ο Μιχαλακόπουλος υπογράμμισε ότι, προκειμένου να αποφευχθεί αιματοχυσία, ήταν πρόθυμος να παραιτηθεί· οι Καφαντάρης και Κονδύλης όμως πρότειναν να συμβουλευθούν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη¹⁶.

Στο μεταξύ είχε στασιάσει το σύνταγμα Μηχανικού στους στρατώνες του Ρουφ και, μετά από ταχύτατη ενέργεια του Χατζηκυριάκου, ο στόλος¹⁷. Αν και οι δυνάμεις αυτές δεν ήταν αρκετές για τη βίαιη ανατροπή της κυβέρνησης του Μιχαλακόπουλου, ο Πάγκαλος «μπλοφόρισε» και, μετά από ορισμένες αμφιταλαντεύσεις, έστειλε τηλεγράφημα στον πρόεδρο της Δημοκρατίας, με το οποίο ζητούσε την παραίτηση της κυβέρνησης¹⁸.

11. ΑΠ, φ. 20, «Έκθεσις ενόρκου εξετάσεως του μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου».

12. Στο ίδιο.

13. Στην εξέτασή του ο Παπαναστασίου ανέφερε πως, όταν εκδηλώθηκε το κίνημα, ο Οθωναίος δεν είχε φτάσει ακόμη στην πρωτεύουσα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει όμως ο Γρ. Δαφνής (ό.π., τ. Α', σ. 279), ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού είχε ήδη κατέβει στην Αθήνα και είχε έλθει σε επαφή με τον υπουργό Στρατιωτικών.

14. Για τις λεπτομέρειες της κατάληψης του στρατηγείου του Γ' Σώματος Στρατού, βλ. Γρ. Δαφνής, ό.π., τ. Α', σ. 279 (σημείωση).

15. Στο ίδιο, σ. 279.

16. Στο ίδιο, σ. 279 - 280.

17. Στο ίδιο, σ. 280.

18. ΑΠ, φ. 20, «Έκθεσις ενόρκου εξετάσεως του μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου».

Ο Παπαναστασίου πληροφορήθηκε τα γεγονότα νωρίς το πρωί της 25ης Ιουνίου από φίλους του που τον επισκέφθηκαν στο σπίτι του· αν και οι φήμες για την έκρηξη του κινήματος είχαν φτάσει σ' αυτόν από το βράδυ της 24ης, τον είχε καθησυχάσει—όπως τόνισε στην εξέταση στην οποία αργότερα υποβλήθηκε— η στάση του πρωθυπουργού, που είχε διαψεύσει τις διαδόσεις και μάλιστα είχε πάλι «πρὸς καθησύχασιν τοῦ κοινοῦ εἰς τὴν πλατεῖαν Συντάγματος»¹⁹. Πάντως, στις 9.00' της 25ης Ιουνίου, ο υπασπιστής του Προέδρου της Δημοκρατίας κάλεσε τον Παπαναστασίου να πάει αμέσως στο σπίτι του πρώτου, όπου ἤδη γινόταν σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών για την αντιμετώπιση της κατάστασης²⁰. Εκεί του ανακοινώθηκε η παραίτηση, τελικά, της κυβέρνησης του Μιχαλακόπουλου και, παράλληλα, του ζητήθηκε μετά από πρόταση του Κονδύλη να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση. Ο Παπαναστασίου όμως φάνηκε διστακτικός: βλέποντας τη σπουδή με την οποία είχε παραιτηθεί ο Μιχαλακόπουλος, σχημάτισε την εντύπωση πως το κίνημα είχε επικρατήσει πλήρως. Δήλωσε λοιπόν ότι δεχόταν καταρχήν να αναλάβει την πρωθυπουργία, αλλά οπωσδήποτε θα ἔδινε το υπουργεῖο Στρατιωτικῶν και το υπουργεῖο Ναυτικῶν, ἀντίστοιχα, στους Θ. Πάγκαλο και Α. Χατζηκυριάκο, για να αποσοβηθεί ἔτσι η ἐπιβολή δικτατορίας και να εξομαλυνθεί η κατάσταση ὅσο γινόταν γρηγορότερα. Οἱ ἄλλοι ὁμως πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ δὲν δέχτηκαν τὴν υπουργοποίηση τῶν δύο «στασιαστών», ἐνῶ, και ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ο Κουντουριώτης ἀντιμετώπισε με πολὺ σκεπτικισμό αὐτὴν τὴν πρόθεση τοῦ Παπαναστασίου²¹. Στὴ συνέχεια προτάθηκαν και ἄλλες λύσεις, που τελικὰ ἀποκρυσταλλώθηκαν στὴ σκέψη σχηματισμοῦ οἰκουμενικῆς κυβέρνησης ὑπὸ τὴν προεδρία πάντοτε τοῦ Παπαναστασίου, ἡ ὁποία θα ἀναλάμβανε νὰ «καταπνίξει» τὸ κίνημα²². Τώρα ὁμως ἦταν ἡ σειρά τοῦ Παπαναστασίου νὰ μὴ δεχτεῖ: πίστευε ὅτι, ὅπως εἶχε διαμορφωθεί ἡ κατάσταση, ἡ καταστολή τοῦ πραξικοπήματος θα συνεπαγόταν ἐμφύλια σύρραξη, τῆς ὁποίας τὴν εὐθύνη δὲν ἦταν καθόλου διατεθειμένος νὰ ἀναλάβει. Ο Μιχαλακόπουλος τότε δήλωσε ὅτι ἀπέσυρε τὴν παραίτησή του και ὅτι δεχόταν νὰ παραμείνει πρωθυπουργός—με τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ χαρτοφυλάκιο τῶν Στρατιωτικῶν θα τὸ ἀναλάμβανε ο Κονδύλης, για νὰ χτυπήσει τοὺς κινήματιες.

19. Στο ἴδιο.

20. Ο Δαφνής (ό.π., τ. Α', σ. 281-282) μιλάει για δύο συσκέψεις που έγιναν το πρωί της 25ης Ιουνίου: η πρώτη πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του Κουντουριώτη, και η άλλη στο προεδρικό μέγαρο. Σύμφωνα με τα όσα γράφει ο Δαφνής, ο Παπαναστασίου πήρε μέρος μόνο στη δεύτερη. Από την εξέταση όμως στην οποία υποβλήθηκε ο τελευταίος προκύπτει ότι ήταν παρών και στην πρώτη (ΑΠ, φ. 20, «Έκθεσις ἐνόρκου ἐξετάσεως τοῦ μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου»).

21. ΑΠ, φ. 20. «Έκθεσις ἐνόρκου ἐξετάσεως τοῦ μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου».

22. Στο ἴδιο.

Ο δεύτερος όμως αντέτεινε πως θα μπορούσε να κάνει κάτι τέτοιο μόνο αν είχε την πλήρη ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας—σχηματίζοντας κυβέρνηση. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θεώρησε αυτήν τη λύση ως την καλλίτερη, και ετοιμάστηκε μάλιστα να πάει μαζί με τον Κονδύλη στους στρατώνες για να κατευθύνει τις αναγκαίες για την καταστολή του πραξικοπήματος ενέργειες. Και πάλι όμως ο Παπαναστασίου προέβαλε αντιρρήσεις: πιστεύοντας ότι ήταν πολύ πιθανό να βγουν νικητές από τη σύγκρουση που προετοιμαζόταν ο Πάγκαλος και οι φίλοι του—κάτι που θα μπορούσε να επιφέρει μεγάλα δεινά στον τόπο—συμβούλευσε «όσον ἡδύνατο ἐντονώτερον» τους Κουντουριώτη και Κονδύλη να αναθεωρήσουν τις αποφάσεις τους. Τελικά, μπροστά στην επιμονή του Παπαναστασίου, αποφασίστηκε η συλλογή περισσότερων πληροφοριών σχετικών με την πρόοδο του κινήματος, καθώς και η πραγματοποίηση νέας σύσκεψης, λίγο αργότερα, στο προεδρικό μέγαρο²³.

Η δεύτερη αυτή σύσκεψη άρχισε στις 11.30'. Το λόγο πήρε πρώτος ο Κουντουριώτης, που ζήτησε τελεσίδικα σχηματισμό κυβέρνησης Κονδύλη και «καταστολήν τοῦ κινήματος διὰ παντός μέσου». Η ώρα όμως των δυναμικών λύσεων είχε πια περάσει. Όπως σωστά εξήγησε ο Κονδύλης, ο οποίος—καθώς παραδέχεται ο Παπαναστασίου—«ἀπ' ἀρχῆς συνίστα ἐπίσπευσιν λήψεως ἀποφάσεως, ἄλλως θὰ διέρρουσιν τὰ περισσότερα τμήματα τοῦ Στρατοῦ πρὸς τοὺς κινήματις», ο έλεγχος της κατάστασης είχε πια περιέλθει στον Πάγκαλο και τους φίλους του και, επομένως, αυτός (δηλαδή ο Κονδύλης) δεν μπορούσε «νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἐντολήν τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας»· η καλλίτερη λύση λοιπόν θα ήταν να σχηματίσει κυβέρνηση ο Παπαναστασίου και να προσκληθούν οι Πάγκαλος και Χατζηκυριάκος, οι δύο δηλαδή αρχηγοί του κινήματος, «ὅπως μετὰσχουν εἰς αὐτήν». Όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί συμφώνησαν και υποσχέθηκαν αμέριστη κοινοβουλευτική υποστήριξη· μετά από σκέψη έδωσε τελικά τη συγκατάθεσή του και ο ίδιος ο Κουντουριώτης. Ο Παπαναστασίου εξάλλου δέχτηκε την εντολή και, μαζί με τους Π. Αραβαντινό και Κ. Ρέντη, έφυγε για να πάει στους στρατώνες του Ρουφ για «νὰ ἐξηγηθῆ καθαρὰ μὲ τοὺς στασιαστές»²⁴.

Πράγματι, λίγο αργότερα ο Παπαναστασίου συναντήθηκε με τον Πάγκαλο στους στρατώνες του Ρουφ, του ανάγγειλε πως είχε πάρει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και του ανακοίνωσε ότι θα έδινε σ' αυτόν το υπουργείο Στρατιωτικών και στον Χατζηκυριάκο το υπουργείο Ναυτικών· σε αντάλλαγμα ζητούσε «νὰ σταματήσῃ τὸ κίνημα», να διαλυθούν οι στρατιωτικοί σύνδεσμοι και, γενικά, να αποκατασταθεῖ η πειθαρχία. Ο Πάγκαλος δεν έδειξε μεγάλο

23. Στο ίδιο.

24. Στο ίδιο.

ενθουσιασμό, αλλά είπε πως θα συμφωνούσε, αν δεχόταν τη λύση αυτή και ο Χατζηκυριάκος με τους αξιωματικούς του Ναυτικού. Θορυβημένος από τις «επιφυλάξεις» αυτές του Πάγκαλου ο Παπαναστασίου, μαζί πάντοτε με τους Αραβαντινό και Ρέντη, κατέβηκε στο Φάληρο και διαπεραιώθηκε στον «Αβέρωφ»· εκεί συναντήθηκε με τον Χατζηκυριάκο και τους άλλους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος στο Ναυτικό, οι οποίοι, όπως φαίνεται, αποτελούσαν τις ώρες εκείνες τη ριζοσπαστική πτέρυγα των κινηματιών. Ο Χατζηκυριάκος αρχικά δεν θέλησε να μετασχει σε κυβέρνηση Παπαναστασίου, αν και ήταν σύμφωνος με την προοπτική σχηματισμού της· χρειάστηκε μεγάλη συζήτηση για να καμφθεί τελικά και να δεχτεί να αναλάβει το υπουργείο Ναυτικών. Τελικά, ο Παπαναστασίου τηλεγράφησε από τον «Αβέρωφ» στον πρόεδρο της Δημοκρατίας ότι είχε καταλήξει σε συμφωνία με τους αρχηγούς του κινήματος και ότι μετά από λίγες ώρες θα του υπέβαλλε τον κατάλογο των μελών της κυβέρνησης που θα σχημάτιζε. Στη συνέχεια, και συγκεκριμένα στις 16.00', οι Παπαναστασίου, Αραβαντινός και Ρέντης επέστρεψαν στην Αθήνα, πήγαν στο σπίτι του τελευταίου και άρχισαν να συντάσσουν τον κατάλογο των υπουργών²⁵.

Έτσι είχαν τα πράγματα, όταν ξαφνικά κυκλοφόρησε η είδηση πως ο Πάγκαλος είχε μπει στην πρωτεύουσα, είχε καταλάβει, με πιστές σ' αυτόν μονάδες, τα δημόσια κτίρια και είχε κάνει δηλώσεις με τις οποίες γινόταν φανερό ότι σκόπευε να παραβιάσει τη συμφωνία του με τον Παπαναστασίου και να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση. Ο αρχηγός της Δημοκρατικής Ένωσης επικοινωνήσε τότε τηλεφωνικώς με τον Χατζηκυριάκο και του ζήτησε νέα συνάντηση των τριών τους. Η συνάντηση πράγματι έγινε στις 20.00' στο σπίτι του Χατζηκυριάκου. Ο Πάγκαλος τόνισε στον Παπαναστασίου πως ο στρατός δεν αποδεχόταν τη συμφωνία και, επομένως, απορριπτόταν η λύση σχηματισμού κυβέρνησης υπό τον δεύτερο. Αντιπροτάθηκε τότε η προοπτική ανάληψης της πρωθυπουργίας από τον Κωνσταντίνο Ρακτιβάν· στην περίπτωση αυτή θα γινόταν υπουργός και ο Παπαναστασίου. Ο Πάγκαλος όμως έβαλε τέρμα στις διαβουλεύσεις υπογραμμίζοντας πως είχε έτοιμο πρόγραμμα και πως ήταν ανάγκη, για να το εφαρμόσει, να σχηματίσει ο ίδιος κυβέρνηση²⁶. Στον Παπαναστασίου δεν έμενε πια παρά να καταθέσει την εντολή στον πρόεδρο της Δημοκρατίας· το έκανε στις 21.00'²⁷. Την επομένη, 26η Ιουνίου, ορκίστηκε η κυβέρνηση του Πάγκαλου²⁸.

25. Στο ίδιο.

26. Στο ίδιο.

27. Στο ίδιο.

28. Αλκιβιάδης Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από 1821 μέχρι 1980. Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήνα 1980, σ. 461.

Τι προκύπτει από την έκθεση αυτή των γεγονότων; Πολλά σημαντικά στοιχεία που διαφωτίζουν τις λεπτομέρειες των εξελίξεων στη διάρκεια εκείνων των ημερών. Πρώτα πρώτα είναι σαφές πως οι κινηματίες στρέφονταν, αρχικά τουλάχιστον, κατά του Μιχαλακόπουλου και της κυβέρνησής του· η πρόθεση επιβολής δικτατορίας και κατάλυσης των κοινοβουλευτικών θεσμών δεν είχε ακόμη εκδηλωθεί. Γίνεται φανερό εξάλλου, από όσα και ο ίδιος ο Παπαναστασίου είπε στη διάρκεια της εξέτασης στην οποία υποβλήθηκε, πως η Δημοκρατία είχε και τα πρόσωπα και τον τρόπο να καταπνίξει το κίνημα στη γένεσή του. Συγκεκριμένα, είναι σήμερα πια σχεδόν βέβαιο ότι, αν ο Κονδύλης, καλυμμένος με το κύρος που του έδινε η συμπαράσταση του Κουντουριώτη, προχωρούσε, έστω και αποβλέποντας στην ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον ίδιο, σε δυναμική αναμέτρηση με τους στασιαστές, οι τελευταίοι δεν θα μπορούσαν να επικρατήσουν, δεδομένου ότι ήταν, τις πρωινές ώρες της 25ης Ιουνίου, λίγοι ακόμα. Την εξέλιξη αυτή όμως την παρεμπόδισε ο Παπαναστασίου. Ο ίδιος προέβαλε ως δικαιολογία τη θέλησή του να αποφευχθεί εμφύλια σύγκρουση. Αυτό είναι πολύ πιθανό. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί, από την άλλη πλευρά, και μια «λανθάνουσα» συμπάθειά του προς τον Πάγκαλο και τους φίλους του. Πράγματι, είναι γνωστοί οι δεσμοί που είχαν σφυρηλατηθεί, από το καλοκαίρι ιδίως του 1924, ανάμεσα στον αρχηγό της Δημοκρατικής Ένωσης και τον Πάγκαλο²⁹, ενώ πρέπει να υπογραμμιστεί πως ο Χατζηκυριάκος ήταν μέλος του κόμματος αυτού³⁰. Ο Δαφνής άλλωστε είναι κατηγορηματικός: τονίζει πως, όταν ο Παπαναστασίου συνάντησε τον Πάγκαλο στους στρατώνες του Ρουφ, για να του προσφέρει το υπουργείο Στρατιωτικών σε κυβέρνησή του, του έδωσε συγχαρητήρια για το κίνημα³¹! Βέβαια, οι βασικοί συντελεστές της επιτυχίας του Πάγκαλου ήταν το γόητρό του στο στράτευμα, η ψυχραιμία του, ο δυναμισμός του, καθώς και η καθαρότητα των προθέσεών του, τις οποίες, όπως φαίνεται, μόνο η σεβαστή αλλά και οπωσδήποτε τραγική μορφή του Κουντουριώτη είχε συλλάβει τότε σε όλη την έκτασή τους. Και ο Παπαναστασίου όμως, με τις αμφιταλαντεύσεις, τους δισταγμούς και τις συμπάθειές του υποβοήθησε, άθελά του έστω, τον επίδοξο δικτάτορα.

Στις 30 Ιουνίου η κυβέρνηση του Πάγκαλου εμφανίστηκε στην Εθνοσυνέλευση· ο νέος πρωθυπουργός κατέθεσε σχέδιο ψηφίσματος «Περί διακοπής τών εργασιών τῆς Συνελεύσεως καί περί τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῶν διακοπῶν ἐπιψη-

29. Πρβλ. Αθηνάσιος Βερέμης, «Πρώτες δημοκρατικές κυβερνήσεις από τον Απρίλιο του 1924 ως τον Ιούνιο του 1925», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Αθήνα 1978, σ. 283.

30. ΑΠ, φ. 20, «Έκθεσις ενόρκου εξέτασεως του μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου».

31. Γρ. Δαφνής, τ. Α', ό.π., σ. 285 - 286.

φίσεως τοῦ Συντάγματος καὶ ἐκδόσεως Νομοθετικῶν Διαταγμάτων»³². Ὅπως εἶπε, ἡ ἐπιψήφισή του θα σήμαινε καὶ τὴν παροχὴ ψήφου ἐμπιστοσύνης στὴν κυβέρνησή³³. Σύμφωνα με τὸ κείμενο τοῦ σχεδίου, τριάντα πληρεξούσιοι θα συγκροτούσαν ἐπιτροπή, ποὺ θα ἐξουσιοδοτούνταν νὰ ψηφίσει τὸν Καταστατικὸ Χάρτη τῆς χώρας. Παράλληλα, ἡ Ἐθνοσυνέλευση θα διέκοπτε τὶς ἐργασίες τῆς μέχρι, τὸ ἀργότερο, τὶς 15 Οκτωβρίου 1925 καὶ θα μετατρεπόταν, ἀπὸ τὴν 1η Νοεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους, σὲ ἀπλή Βουλὴ, τῆς ὁποίας ἡ περίοδος θα ἔληγε λίγο ἀργότερα, στὶς 31 Δεκεμβρίου —με δυνατότητα τρίμηνης το πολὺ παράτασης, θα προκηρυσσόταν ἐκλογές πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη τῆς περιόδου τῆς Βουλῆς καὶ, τέλος, παρεχόταν στὴν κυβέρνηση δικαίωμα ἐκδόσεως νομοθετικῶν διαταγμάτων³⁴. Τὸ περιεχόμενο τοῦ σχεδίου ψηφίσματος εἶχε υπαγορευθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παπαναστασίου³⁵, ποὺ πήρε τὸ λόγο ἀμέσως μετὰ τὸν Πάγκαλο, γιὰ νὰ συστήσει στὰ μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης νὰ το ἀποδεχτοῦν. Ἡ ἀγόρευσή του υπῆρξε ἀποκαλυπτικὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴ στάση του ἀπέναντι στὸ κίνημα. Ἀναγνώρισε ὅτι ἡ πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια τοῦ Πάγκαλου ἀποτελοῦσε «κτύπημα κατὰ τῆς δημοκρατίας»· τόνισε ὅμως, παράλληλα, πὺς «τὸ κτύπημα τοῦτο εἶχε ἀγνὰ ἐλατήρια» καὶ ὅτι ἡ βασικὴ αἰτία τοῦ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ «εἰς τὴν συμπεριφορὰν μιᾶς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία παρ' ὅλα τὰ σφάλματα καὶ τὰ ἀτυχήματα εἰς τὰ ἐξωτερικά, παρ' ὅλην τὴν δυσφορίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε προκαλέσει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δὲν ἤννοει νὰ ἐγκαταλίπη τὴν ἀρχήν». Με ἄλλα λόγια, ἐπέριπτε στὸν Μιχαλακόπουλο τὴν ευθὴν γιὰ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ κινήματος! Ἐξᾴλλου, ἀν καὶ κατέκρινε, γενικότερα καὶ εἰδικότερα, τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ στρατοῦ στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἀναγνώρισε ὡστόσο ὅτι «ἡ δρᾶσις του ὄχι μόνον ἀπέναντι τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι τῆς ἐσωτερικῆς καταπτώσεως ὑπῆρξεν εὐεργετικὴ», καὶ κάλεσε τὰ μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης νὰ ἀποδεχτοῦν τὸ σχέδιο ψηφίσματος³⁶.

Τελικὰ, ὁ Πάγκαλος πήρε τὸν «κοινοβουλευτικὸ μανδύα» ποὺ ζητούσε: τὸ ψήφισμα ἐγίνε δεκτὸ με 185 ψήφους υπέρ, 14 κατὰ καὶ 9 λευκός³⁷. ὁ δρόμος πρὸς τὴ δικτατορία εἶχε ἀνοίξει³⁸.

32. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Δ' ἐν Αθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως*, τ. Ε', Αθήνα 1927, σ. 746.

33. *Στο ἴδιο*.

34. *Στο ἴδιο*, σ. 771 - 772.

35. Γρ. Δαφνής, τ. Α', ὁ.π., σ. 289.

36. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Δ' ἐν Αθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως*, τ. Ε', ὁ.π., σ. 746 - 747.

37. *Στο ἴδιο*, σ. 773.

38. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνακήρυξη τῆς δικτατορίας, βλ. τὸ διάγγελμα τοῦ Πάγκαλου «... πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, τὸν Στρατὸν καὶ τὸν Στόλον», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α', 4 Ἰανουαρίου 1926, ἀρ. 1.

Κανένας δεν περιμένει από τους πολιτικούς άνδρες να μην κάνουν λάθη, έχει όμως κανείς την απαίτηση να τα αναγνωρίζουν. Και πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι ο Παπαναστασίου τα αναγνώρισε. Είναι φανερό πως η αγωνία του για την επιβίωση του πολιτεύματος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, της ανακήρυξης της οποίας υπήρξε πρωτεργάτης, ο δεσμός του με τον Πάγκαλο και η αντιπάθειά του προς τον Μιχαλακίπουλο ή, γενικότερα, οι συνηθισμένες σε κάθε κοινοβουλευτικό καθεστώς έριδες και διενέξεις, στις οποίες, βέβαια, δεν ήταν αμέτοχος, τον ώθησαν να «αγκαλιάσει», έστω και χωρίς προθυμία, το κίνημα. Μόλις όμως διαπίστωσε προς τα πού πήγαιναν τα πράγματα, άρχισε να οργανώνει τη δυναμική αντίδρασή του. Όπως υπογράμμισε κατά την εξέτασή του, ήδη τους πρώτους μήνες μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Πάγκαλο συνεννοήθηκε με τον Καφαντάρη να αρχίσει κοινή δράση για ανατροπή του κινήματός και αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών. Αυτό θα είχε γίνει στις αρχές του Φθινοπώρου του 1925, αν στο μεταξύ δεν είχε μεσολαβήσει το επεισόδιο με τη Βουλγαρία και οι γνωστές διεθνείς περιπλοκές³⁹. Ακολούθησε η σύλληψη του Παπαναστασίου, η εξορία του στη Θήρα μαζί με τον Κονδύλη και τον Καφαντάρη, η επιστροφή του στην Αθήνα, αφότου ο Πάγκαλος «αυτοχειροτονήθηκε» πρόεδρος της Δημοκρατίας⁴⁰, η απόπειρα νέας σύλληψής του και οι άλλες περιπέτειες⁴¹. Έτσι, η ευθύνη του στην επικράτηση του κινήματος ήταν οπωσδήποτε σημαντική —αν και, κατά κάποιον τρόπο δικαιολογείται μέσα στο γενικότερο κλίμα της εποχής— από την άλλη όμως πλευρά, η αυταπάρνηση και η σταθερότητα με την οποία αποδύθηκε στον αγώνα για την ανατροπή του δικτάτορα υπήρξε ο εξιλασμός του αρχικού του σφάλματος. Η συμβολή του στην αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού ήταν μεγάλη και αυτή, βέβαια, δεν υπήρξε η μικρότερη προσφορά του Πατέρα της Δημοκρατίας στον τόπο.

39. ΑΠ, φ. 20, «Έκθεσις ενόρκου εξέτασεως του μάρτυρος Αλ. Παπαναστασίου».

40. Στο ίδιο· πρβλ. Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, τ. Α', σ. 311-312.

41. Στο ίδιο, τ. Α', σ. 321, 327.